

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

СУЧАСНІ ВІЗІЇ ІСТОРІЇ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконав: студент 4 курсу 13-441 групи

Спеціальності 032 Історія та археологія

Освітньо-професійної програми

«032 Історія та археологія»

Андрієвський Сергій Сергійович

Керівник: д.і.н., професор Водотика С. Г.

Рецензент: к.і.н., доцент Макієнко О. А.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографічна, джерельна та методологічна основа роботи	6
1.1. Сучасний стан історіографії магдебурзького права на українських землях.....	6
1.2. Нові підходи до джерел і методів дослідження історії магдебурії в Україні.....	14
РОЗДІЛ 2. Сучасне бачення появи та функціонування магдебурзького права на українських землях	19
2.1. Формування середньовічного міського права в Західній і Центральній Європі в працях сучасних дослідників.....	19
2.2. Модерне бачення появи та отримання містами в Україні магдебурзького права	23
2.3. Нові візії поширення та джерел магдебурії в Україні	28
РОЗДІЛ 3. Сучасні студії щодо дії магдебурзького права на українських землях	32
3.1. Магдебурзьке право як основа міського самоврядування в Україні	32
3.2. Особливості функціонування магдебурії в українських містах.....	37
3.3. Європейський контекст історії магдебурзького права в Україні.....	42
ВИСНОВКИ	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	50
ДОДАТКИ	57

ВСТУП

Актуальність теми щодо сучасних візій історії магдебурзького права в Україні визначається наступними суспільно-політичними та науковими чинниками. Україна обрала Європейський шлях поступу, що надає особливої значущості історичному досвіду запровадження європейських правових норм на українських землях. Реформи адміністративно-територіального устрою і місцевого самоврядування, підвищення відповідальності міських громад за соціально-економічний і культурний розвиток міст має спиратись на історичний досвід функціонування магдебурзького права в українських містах. Одним з показників інтересу до магдебурзького права як традиції міського самоврядування служить відкриття у 2005 р. Музею магдебурзького права у м. Кам'янець-Подільський.

Роль магдебурзького права в поступі українських міст та становленні національного права на українських землях є однією з найбільш дискусійних проблем як в історії України, так і в історії держави і права України – чи злилось німецьке право органічно з місцевою традицією, чи залишилось чужорідним елементом; стало воно рушійною силою чи гальмом в історичному розвитку українських міст. Історики і правознавці досі по різному відповідають на ці запитання. Без дослідження зазначеної проблеми неможливо розібратися в низці інших питань історії України пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу, адже магдебурзьке право на українських землях значною мірою визначало розвиток ремесла, торгівлі, функціонування релігійних культів, життя національних громад, історію міст та економіки в цілому. Водночас аналіз сучасних поглядів вітчизняних фахівців на історію магдебурзького права в Україні дозволяють у значній мірі зняти

більшість цих питань і наразі йдеться про утвердження цих поглядів та поступ у подальших дослідженнях.

Метою бакалаврської роботи є аналіз специфіки сучасної візії історії магдебурзького права в Україні. Відповідно до мети роботи постають наступні завдання бакалаврського дослідження:

- проаналізувати історіографію магдебурії;
- визначити сутність новітніх підходів щодо вивчення джерел з історії магдебурзького права в Україні;
- дослідити сучасні методи об'єктивної реконструкції історії магдебурзького права на українських землях;
- охарактеризувати сучасні погляди щодо виникнення та функціонування середньовічного міського права в Західній і Центральній Європі;
- узагальнити новітні положення щодо причин формування магдебурзького права в Україні;
- узагальнити хронологічні та територіальні межі існування магдебурзького права в Україні;
- виявити особливості міського самоуправління на основі магдебурії в Україні;
- встановити новітні положення щодо функціонування магдебурзького права у провідних сегментах міського буття;
- сформулювати основні підходи європейського контексту історії магдебурії в Україні.

Об'єктом бакалаврського дослідження є сучасні візії історії міського самоуправління в Україні середньовіччя і ранньомодерного часу.

Предметом роботи є сучасні візії історії магдебурзького права в Україні.

Хронологічні межі охоплюють період з другої чверті XIV ст. до початку 30-х років XIX ст. Такі межі обумовлені хронологією існування

магдебурзького права в Україні. Так, з 1329 р. магдебурзьким правом користувалися Хуст, Вишково, Тячів. Згодом його отримали Сянок (1339 р.), Львів (1356 р.) та інші міста. Остаточоно воно припинило своє функціонування на початку XIX ст. 1831 р. у Російській імперії дія магдебурзького права була скасована. У Києві воно проіснувало найдовше – до 1834 р. [51, с.543-544].

Територіальні межі охоплюють ті українські землі, де функціонувало магдебурзьке право. Це Закарпаття, Холмщина, Західна, Правобережна, Центральна, Північна (в межах Гетьманщини) і Лівобережна Україна [18, с.413-414].

Структура бакалаврської роботи зумовлена її завданнями і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Зазначимо, що питання історіографічного огляду, джерелознавчого аналізу та методів дослідження винесені в окремий, перший по порядку, розділ.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНА, ДЖЕРЕЛЬНА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА РОБОТИ

1.1. Сучасний стан історіографії магдебурзького права на українських землях

Першим з вітчизняних дослідників до проблем історії магдебурзького права в Україні звернувся М.Ф.Владимирський-Буданов, історик, фахівець в галузі історії держави і права, археограф, один із засновників київської історико-юридичної школи, яку точніше слід називати науковою школою «західноруського права». Після закінчення у 1864 р. Київського університету він звернув увагу на історію права в українських землях в складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Перебуваючи протягом 34 років (від 1862 р. до кінця життя) на посаді головного редактора Київської археографічної комісії, М.Ф.Владимирський-Буданов був блискучим знавцем джерел, зокрема архівних, щодо міського самоврядування XIV- XVII ст. На основі неопублікованих документів Київського центрального архіву підготував і у 1868 р. захистив магістерську дисертацію «Німецьке право у Польщі і Литві», пізніше опублікував як монографію. В ній вчений показав процес поширення магдебурзького (німецького за тодішньою термінологією) права на українських землях у XIV- XVII ст., проаналізував особливості його джерел в Україні, визначив відповідні норми, що діяли в Україні. Він обґрунтував спорідненість східноруського права із західноруським (тобто середньовічним правом України і Білорусі), яке помилково вважалося прибічниками західноруського права проміжною ланкою між давнім правом княжої доби і правом Російської імперії. Сьогодні очевидно, що так зване західноруське право є частиною історії українського національного

права XIV- XVII ст., яке суттєво відрізнялося від права Московського царства. Втім, праця М.Ф.Владимирського-Буданова містить багатий фактичний матеріал і досі не втратила своєї наукової ваги.

Разом з тим, М.Ф.Владимирський-Буданов, обстоюючи оригінальність та органічність руського та російського права, негативно оцінював польсько-литовську добу в історії України, коли було штучно підірвано єдність Русі. Відповідно й магдебурзьке право було негативним явищем, штучно нав'язаним українському народові, причиною всіх негараздів суспільного життя Великого князівства Литовського, Польського королівства і Речі Посполитої – занепаду державної влади, закріпачення селян, шляхетської анархії, розшарування міщанства тощо. Очевидно, що такий однобічний і політично заангажований підхід був далекий від об'єктивності, передусім через ігнорування автономії українських земель за литовських часів, до західної (європейської) цивілізації. До того ж дослідник безпідставно робив узагальнюючі висновки на основі вивчення лише чотирьох міст Західної України, що правильно закидав йому М.Грушевський [29, с.650].

Проте, деякі положення і міркування М.Ф.Владимирського-Буданова сприймаються сучасною історіографією, зокрема щодо обмеженого статусу магдебурзького права у приватних містах, де воно у будь-який момент могло бути скасовано [41, с.84].

Негативно оцінював причини поширення, роль і значення магдебурзького права й інший фундатор київської історико-юридичної школи Ф.І.Леонтович, один з кращих знавців історії держави і права Великого князівства Литовського та становища українських земель в його складі. Його перу належать праці «Русская Правда и Литовский статут» (1864), «Очерки истории литовско-русского права. Образование государственной территории» (1894) та інші.

Звернув увагу на магдебурзьке право в Україні відомий український історик В.Б.Антонович. У передмові до першого тому частини п'ятої «Архива Юго-Западной России», де були опубліковані актові джерела з історії міст Правобережжя за 1432-1798 рр., «Исследование о городах Юго-Западной России по актам 1432-1798 гг.» вчений суперечливо, але в цілому позитивно, оцінює магдебурзьке право в дусі традицій історичної школи права, народництва, еволюціонізму, жорсткого і послідовного документалізму. Останнє, через порівняно обмежений обсяг актового матеріалу з історії міст і міщанства, що був у його розпорядженні, зумовило й специфіку поглядів вченого на магдебурзьке право.

Так, він позитивно оцінював роль магдебурзького права в процесі соціально-економічного розвитку. Але дослідник відводив йому роль відновлювача давньої громадської єдності землі, що безумовно було не так. В координатах цієї єдності В.Б.Антонович оцінював негативно поступ міст в литовсько-польську добу, які нібито переживали кризу. Звідси об'єктивно випливає оцінка марності запровадження магдебурзького права на українських землях.

У наступні, до встановлення радянської влади, 50 років з'явилося ще декілька окремих праць з історії магдебурзького права. Грунтовну монографічну працю «Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование» опублікував у 1897 р. академік Української Академії наук Ф.В.Тарановський. Хоча його робота охоплювала обмежений хронологічний період (XIV- XVI ст.) і територію українських земель у складі ВКЛ, в ній було зроблено ряд важливих спостережень і висновків. Вчений проаналізував історію магдебурзького права крізь призму політичних доктрин свого часу, використав історичні факти для фундаментальних теоретичних узагальнень щодо функціонування

інститутів магдебурзького права в Україні в широкому європейському, в т. ч. слов'янському, контексті. Особливо актуальними в наш час є думки вченого про те, що магдебурзьке право надавало можливість міщанам брати участь у здійсненні владних повноважень, що є ознакою правової держави.

На відміну від згаданих вище авторів академік Д.І.Багалій звернув увагу на поширення й особливості функціонування магдебурзького права на Лівобережній Україні у XVII- XVIII ст. у праці «Магдебурзьке право на Лівобережній Україні». Праця вченого була підготовлена на основі виявлених джерел в архівосховищах Москви і Харкова. В останньому був створений багато в чому його зусиллями Харківський історичний архів, де зосереджувався значний обсяг документів з історії міського права Гетьманщини XVIII – початку XIX ст. Вчений дійшов цілком обґрунтованого висновку, що міське самоврядування на Лівобережжі було більш обмеженим через колоніальну політику російського уряду [46, с.96-102].

Ідеї позитивного впливу магдебурзького права на соціально-економічний поступ українських міст поступово утверджується в українській історіографії. Скажімо, О.Я.Єфіменко, історик народницького напрямку і перша жінка – доктор історії, у синтетичній праці «История украинского народа» (1906) відзначала прискорений торгово-промисловий розвиток Києва, Луцька, Володимира і Львова завдяки підприємницькій активності міщанства, причому цей поступ співпадав з економічним поступом Західної Європи, в т. ч. щодо розвитку мануфактур [46, с.132-133].

Позитивно оцінював наслідки дії магдебурзького права в Україні відомий дослідник литовсько-польської доби М.В.Довнар-Запольський. Цей позитив він вбачав у піднесенні міст за рахунок відділення ремесла і торгівлі від сільського господарства, у формуванні міщанства як окремої

станово-соціальної категорії, що сприяло прогресивному ускладненню соціально-правової структури суспільства.

Доволі докладно щодо періоду XIV-XVII ст. змальовує історію магдебурзького права М.С.Грушевський у 5 томі «Історії України-Руси». Причиною його запровадження на українських землях Угорщини і Польщі він вважав необхідність залюднення спустошених монголо-татарами міст і пожвавлення в містах промисловості і торгівлі, причому магдебурзьке право передусім мало стимулювати німецьку колонізацію. Проте, в Німеччині міський устрій будувався на основі імунітету, а Давній Русі соціально-економічне обличчя міського населення нічим не відрізнялося від усього населення держави [29, с.223-224]. Іншими словами запровадження магдебурзького права означало розрив спадковості щодо традицій Київської Русі і це, на думку М.С.Грушевського, вело до упослідженого становища українців у містах і привілейованого положення поляків і німців [30, с.254-255]. Вчений наголошує, що запровадження магдебурзького права на Галичині мало ще й політичну мету – колонізацію, денаціоналізацію українських міст.

Підсумком досягнень дорадянської історіографії може вважатися стаття відомого історика права М.П.Василенка «Право магдебурзьке» [21], в якій узагальнено питання про причини його виникнення, поширення, особливостей функціонування і наслідків в Україні.

Отже, у дорадянській українській історіографії не було вироблено єдиної точки зору що магдебурзького права в Україні.

У часи «українського відродження» 1920-х років широко розгорнула діяльність по вивченню історії українського права «Комісія для виучування історії західноруського та українського права ВУАН». Її співробітник С.М.Іваницький-Василенко опублікував низку праць з історії магдебурзького права – «Закон про опіку над недолітками у джерелах магдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини», «Нове в

історії міст під магдебурзьким правом у Великому князівстві Литовському» тощо [4, с.194]. Він зосередив увагу на соціальних аспектах дії магдебурзького права. Під час руйнування більшовиками зазначеної установи було знищено двотомне видання актів магдебурзького права в Україні, відредаговане М.П.Василенком і В.О.Романовським.

Після цього погрому української історичної і правової науки проблематика магдебурзького права випала з поля дослідників до кінця ХХ ст., а питання соціально-економічного, культурного і т. п. поступу міст розглядалися в річищі марксистських постулатів про суспільно-економічні формації, класову боротьбу як рушійну силу історії з додаванням постулатів російської історіографії про єдність міської історії України і Росії в межах давньоруської спадщини [38, с.68-69, 109]. Хоча поважні українські вчені (М.Ф.Котляр, П.М.Сас, С.В.Кульчицький, А.Й.Пащук, А.П.Ткач) все ж намагались подати зважену характеристику магдебурзького права, визначити об'єктивні причини його введення та вплив на соціально-економічне становище міст [34, 35, 42].

Натомість російська радянська історіографія стримано оцінювала роль магдебурзького права, наголошуючи на колонізаційних аспектах та фактично заперечуючи його роль у становленні української держави і права, свідомо не помічаючи причини і наслідки його ігнорування в Московському царстві, не враховуючи здобутків української історіографії [33, стб. 883-884].

Дослідники української діаспори в парадигмі національної історії приділяли значної уваги магдебурзькому праву, але не маючи доступу до архівів концентрувались на пошуках нових концептуальних підходів в узагальнюючих працях. Так, Я.Падох дослідив історію українського суду та процесуального процесу, Л.Окиншевич опублікував «Лекції з

історії українського права. Доба станового суспільства», М.Чубатий видав працю «Державно-правове становище українських земель Литовської держави кінець XIV ст.». Серед вчених діаспори не було єдності в оцінці магдебурзького права, хоча більшість продовжувала позитивну традицію В.Антоновича і Д.Багалія. Зокрема, А.Яковлів у працях «Німецьке право в працях українських правників XVIII ст.», «Німецьке право та його вплив на українське право з XVI по XIX ст.» обґрунтував, що магдебурзьке право в Україні, вносячи певні риси західноєвропейського устрою до українських міст, стало одним із важливих чинників культурного і правового наближення України до Західної Європи [52, с.1428].

В незалежній Україні питанням магдебурзького права стало приділятися більше уваги, хоча кардинальних зрушень не сталося. Історики монографічно не опрацьовують цю проблему, обмежуються історією окремих міст, згадуючи про магдебурзьке право в них. Типовими в цьому сенсі є праці з історії великих міст – Львова, Києва та інших.

У навчальних виданнях, які передусім використані в роботі, магдебурзькому праву приділено більше уваги. Так, у доопрацьованому підручнику з історії України перших років незалежності І.К.Рибалки збережена традиційна двоїста характеристика магдебурзького права: з одного боку воно надавало кращі умови для розвитку міст, з другого – сприяло посиленню іноземців, було обмеженим в Україні [53, с.115-116]. У навчальному посібнику О.Д.Бойка магдебурзьке право виступає як органічна частина поглиблення суспільного поділу праці, активізації урбанізації, прогресу економіки міст, хоча наслідки його були неоднозначні [20, с.109]. Н.Яковенко вважає запровадження міського права справжньою «урбанізаційною революцією», оскільки воно

вилучало міську громаду з-під юрисдикції королівської адміністрації, яку замінювали представники виборного самоврядування [61, с.127-131].

Останнім часом в дослідженні візії на магдебурію з'явилися дві тенденції, які мають у найближчий час дати суттєве нарощення усталених положень. По-перше, йдеться про аналіз ролі магдебурзького права в житті українського суспільства у узагальнюючих працях провідних вітчизняних дослідників. Скажімо, в праці «Світанок української держави: люди, соціум, влада, порядки, традиції» Віктора Горобця, відомого спеціаліста з історії Гетьманщини, чільної уваги надано впливу магдебурзького права на функціонування суду і судочинства в Гетьманщині. Це доводить автора до цілком логічних висновків про те, що провідні положення магдебурії істотно і позитивно впливали на історію Гетьманщини. Крім того, магдебурзьке право, поряд з Литовськими статутами, стало джерелом українського національного права і це принципово відрізняє його від російського [26, с. 391].

По-друге, в українській історіографії і, навіть ширше соціогуманітаристиці, буквально на наших очах з'являється нова дисципліна «урбаністика». Так, у 2019 р. з'явилась колективна монографія «Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) [22]. В ній проаналізовано вплив традицій магдебурії на індустріальну модернізацію міст в основних сферах – міське самоврядування, соціально-економічний поступ, міський простір тощо. В цій роботі для нашого дослідження першочергове значення мають два тексти відомого спеціаліста з історії України XIX ст. В. Шандри «Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії» [58] та «Від ліквідації залишків магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть XVIII – початок 1860-х років)» [59].

Значно активнішими порівняно з істориками в дослідженні магдебурзького права є вчені-юристи, які підготували низку дисертацій, монографій і безліч статей [19, 42, 44, 45]. В них докладно і чітко викладені відповідні історико-юридичні сюжети.

Підсумовуючи зазначимо, що на сьогоднішній день історики й історики держави і права чимало зробили для комплексного аналізу магдебурзького права в Україні як соціально-правового феномену становлення модерного суспільства, формування місцевого самоврядування, громадянського суспільства, залишилось чимало недостатньо вивчених питань.

Виходячи з цього у бакалаврському дослідженні основна увага приділена наступним аспектам – аналізу нових поглядів на історію, походження і поширення магдебурзького права в Україні, визначення його хронологічних і територіальних меж та з'ясування особливостей його функціонування.

1.2. Нові підходи до джерел та методів дослідження історії магдебурії в Україні

Спеціальних джерелознавчих праць щодо історії магдебурзького права на українських землях нами не виявлено, хоча в окремих працях є відповідні сюжети. У дорадянські часи найбільш розлогу характеристику евристичного потенціалу опублікованих джерел з нашої проблеми подав М.С.Грушевський у примітці «Джерела і література до історії міст» у 5-му томі «Історії України-Руси» [29, с.648-651]. На думку вченого, опубліковані на той час російськими і польськими дослідниками документи лише фрагментарно, як в хронологічному, так і географічному плані, відображали історію появи, поширення і функціонування магдебурзького права в Україні.

Декілька публікацій Д.П.Міллера, О.М.Андріяшева, О.І.Левицького були присвячені «актам земським та гродським», в яких містилися

документи про важливі аспекти функціонування магдебурзького права за період 1435-1795 рр. головним чином у Белзькому, Брацлавському, Волинському, Київському, Подільському, Підляському, Руському і Чернігівському воєводствах.

У 1969 р. привернув увагу до джерел магдебурзького права в Україні Я.Дашкевич у статті «Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні у XIV – XVIII ст.» [32]. Своєрідним підсумком джерелознавчого дослідження актів земських і гродських є праці О.А.Купчинського, зокрема його монографія «Земські та гродські судово-документальні фонди Львова» (1998 р.) [49]. Ці акти містять відомості про чисельність, етнічну і мовну структуру населення міст, про цехове виробництво, фінанси і торгівлю; документи про суспільно-політичне життя міст, побут міщан тощо. Очевидно, що використання цього масиву документів (в архівах Києва і Львова зберігається 8270 книг) дозволить суттєво збагатити наші уявлення про історію магдебурзького права в Україні.

Важливим джерелом вивчення магдебурзького права в Україні є локаційні грамоти – документи на дозвіл заснування міст і містечок з наданням їм певних прав, через які міста отримували магдебурзьке право. Дане джерело вивчали українські вчені історик і джерелознавець М.П.Ковальський і правознавець М.М.Кобилецький. Ними встановлено, що локація як процес надання магдебурзького права мала дві стадії – встановлення посади вйта та надання власне магдебурзького права. Основна частина змісту локаційних привілеїв стосувалась забезпечення інтересів власника міста, основних галузей міського життя та врегулювання відносин між власником і членами міської громади [42, с.53-54].

В роботі було використано комплекс опублікованих джерел, вміщених передусім у Хрестоматіях з історії держави і права України.

Зокрема «Витяг з грамоти польського короля Сигізмунда I, яка підтверджувала місту Володимиру магдебурзьке право» (17 липня 1509 р.) [1, с.49-50]. У документі містяться основні складові магдебурзького права, що надавалися польськими королями українським містам і мотиви, спонукали володарів до такого кроку. До речі, мотиви надання магдебурзького права галицьким і закарпатським містам у XIV ст. після монгольської навали і в умовах посиленої міграції німецьких колоністів опису літописець в Іпатіївському літописі [7, с.74].

Політику Б.Хмельницького щодо підтримки магдебурзького права і міського самоврядування в Гетьманщині засвідчують його універсали. Так, в універсалі від 8.11.1649 р. йдеться про затвердження на посаді війта Чернігова Івана Скіндера (його обрали мешканці міста за магдебурзьким правом) і наказується козацькій старшині та рядовим козакам дотримуватися законності і правопорядку згідно норм магдебурії. У 1650 і 1656 рр. Гетьман видає універсали про заборону чинити утиски міщанам Ніжина з боку козацької адміністрації. Він звертався до московського царя щодо підтвердження прав і привілеїв українським містам [15, с.108, 177].

У російських виданнях Хрестоматій з історії держави і права зарубіжних країн знайдені документи, що стосуються магдебурзького права в містах Західної Європи («Выдержки из хартии города Сент-Омера», «Саксонське зерцало», «Записки права Магдебурга» тощо) [3, с.744-747; 13, с.274-275, 284-295, 295-299]. Аналогічні документи вміщені в українському виданні хрестоматії - «Право м. Зеста» (XII ст.), «Право м. Страсбурга» (кінець XII ст.), «Із запису магдебурзького права» (кінець XII- XIII ст.) [16, с.192-203]. Ці документи дають можливість порівняти материнське магдебурзьке право Західної Європи і його запозичений вигляд в Україні.

Найбільший за обсягом і за інформативними можливостями масив документів про західноєвропейське середньовічне міське право було використано з видання «Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія». В розділі «Західноєвропейське середньовічне місто у світлі міських хартій та цехових статутів» вміщено уривки з 53 документів [6, с.453-560], які дають можливість зрозуміти генезис середньовічного міського права. Низка документів стосуються специфіки любекського німецького права, яке відрізнялося від інших видів міського права.

Підсумовуючи зазначимо, що в цілому використані в роботі джерела дозволяють через свою репрезентативність, об'єктивність та інформативну насиченість дослідити основні проблеми виникнення магдебурзького права, його поширення та функціонування в Україні.

Методологічною основою роботи є сукупність принципів і методів пізнання як традиційних для історичної та історико-правової наук, так і нових, апробованих для аналізу такого складного соціально-правового явища, як магдебурзьке право в Україні.

Для реалізації загальних принципів наукового пізнання (об'єктивності, всебічності, історизму, комплексності, системності) в роботі використано закони та категорії діалектики, зокрема, єдність історичного і логічного, абстрактного і конкретного, загального й особливого, одиничного й унікального. Застосування системного підходу і структурно-функціонального аналізу забезпечило комплексну системність дослідження, бачення магдебурзького права як підсистеми у правовій системі українського суспільства у певний історичний час, причому сама правова система була частиною відповідної системи державного управління.

Для досягнення поставленої мети в роботі було здійснено спробу синтезувати відповідний підхід шляхом урахування визначальних

здобутків, переваг власне історичного та юридичних, соціально-економічних та антропологічних підходів в контексті цивілізаційного дискурсу. Це дало можливість виявити взаємозв'язок магдебурзького права із соціально-економічною складовою історії українського суспільства та історією духовно-культурної сфери.

З'ясування чинників виникнення магдебурзького права в Європі та його появи, поширення та трансформації в Україні в межах різних епох, ареалів і державних утворень обумовило застосування порівняльно-історичного і порівняльно-правового методологічних підходів.

При характеристиці взаємозв'язків людей, корпорацій, міської громади і міського права використано антропологічний підхід. Сучасне тлумачення детермінізму дозволило акцентувати увагу на відповідності магдебурзького права інтересам і потребам (економічним, соціально-політичним, духовно-культурним) жителів міст. Порівняльний підхід дав можливість з'ясувати питання про особливості імплементації магдебурзького права в українське суспільство і правову систему, про особливу роль різновидів магдебурзького права (хелмінського, шведського) в українському соціально-правовому середовищі.

Підсумовуючи розділ зазначимо, що вітчизняна історіографія протягом 150 років накопила значний концептуальний і фактичний доробок в галузі вивчення історії магдебурзького права в Україні, у науковий обіг введено достатню за обсягом, об'єктивністю, репрезентативністю кількість джерел. Для висвітлення теми використано відповідний сучасному стану історичного знання методологічний інструментарій. Отже, все це створює цілком достатню історіографічну, джерельну і методологічну основа для вирішення дослідних завдань роботи.

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНЕ БАЧЕННЯ ПОЯВИ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

2.1. Формування середньовічного міського права в Західній і Центральній Європі в працях сучасних дослідників

Магдебурзьке право (магдебурзьке міське право, німецьке міське право або просто німецьке право, магдебурія) – це феодальне міське право, що склалося в німецькому місті Магдебург, а згодом поширилося на багато інших міст Європи. Воно стало символом феодального міського самоврядування. У слов'янських землях часто називалося «німецьким правом» [28].

Щоб зрозуміти причини виникнення магдебурзького права досить поглянути на економічно-політичну ситуацію в Європі середніх віків. Країни роздирали внутрішні протиріччя між феодальним сепаратизмом і центральною владою. Монархи і церква, намагаючись централізувати державу, прагнули знайти підтримку у міст, що викристалізовувалися як центри ремесла і торгівлі і самі були зацікавлені у сильній центральній владі. За підтримку центральної влади міста забажали права на міське самоврядування, що увійшло в історію під назвою магдебурзьке право.

Інтенсивне зростання міст і зародження міського права в Німеччині (в т. ч. його найпоширеніших систем – Магдебурзького і Любекського) прийнято пов'язувати з наслідками походів XI-XII ст. німецьких імператорів до Італії, де вони ознайомилися з італійськими містами. Саме за зразком і звичаєм італійських міст було засновано низку саксонських міст по річках Заала, Ельба і Одер.

Проте, вільні міські громади, право на самоврядування і власна юрисдикція міст (як нових, так і старих) загалом формуються наприкінці

XII ст. З'являються власне міські суди, які спочатку розглядали ринкові спори, але згодом охопили своєю юрисдикцією все населення міст і витіснили з ужитку ленне та дворове (феодальне і королівське) право в містах. Так з практики міських судів виникло міське право. Питання комунальних рухів і політико-правової організації міст доволі докладно проаналізовано в літературі і джерелах [3, 6, 16, 17, 47].

Розвиток ремесла і торгівлі, що стають основою життя міських громад Німеччини висунув потребу не лише охорони від зовнішніх ворогів, а й захист свободи і незалежності від місцевих феодалів, внутрішньої самоорганізації та самоуправління. Так економічний розвиток обумовлює становлення вільних громад, самоврядність яких виникає і розвивається шляхом надання містам окремих грамот-привілеїв. Поступово права міст розширюються і за ними визнається право міської нормотворчої діяльності [28, с.51].

Найдавнішими відомостями про міське право вважаються привілеї на власну юрисдикцію, які дістало місто Любек 1160 р. від Генріха Льва, герцога Саксонії і Баварії та міста Магдебург 1188 р. від єпископа Віхмана. Саме з останнім прийнято пов'язувати зародження магдебурзького права. Більшість інших німецьких міст запозичили міське право чи у Любека, чи у Магдебурга і вищою судовою інстанцією для своїх судів вважали суд відповідного міста-засновника любекського чи магдебурзького права. В окремих випадках місто, яке взяло міське право безпосередньо з Магдебурга, відривалося від метрополії і, вже маючи результати власного правового розвитку, передавало свій правовий досвід іншим містам. Так постало і згодом поширилося кульмське (хелмінське) право – різновид магдебурзького, що зародилося на землях пруського ордену хрестоносців. Створювалися своєрідні сім'ї міського права з різною сферою дії, серед яких найширшого застосування набуло саме магдебурзьке право.

Загалом у відносно завершеному вигляді магдебурзьке право склалося у XIII ст. і поширилося спочатку на інші міста Східної Німеччини, а згодом – разом з німецькою колонізацією – на Східну Пруссію, Сілезію (зараз Польща), Чехію і Угорщину. Пізніше – на Польщу і Литву, а звідти прийшло до Білорусі й України.

У відповідності з ним формується модель вільної міської громади, виникає місто в юридичному розумінні як громада вільних людей в укріпленому місці, з правом власної юрисдикції і самоуправління, правом на ведення торгівлі та утворення цехів.

Магдебурзьке право не було єдиним зводом законів. Це фактично узагальнена назва комплексу правових джерел, які в різний час використовувались в органах міського самоврядування і міських судах [33, стб.883]. Відповідні привілеї створювали правову основу для використання власного міського права, але сам зміст його здебільшого визначали записи правових звичаїв, поширених у місті, збірники постанов суду шефенів (засідателів), який здійснював провадження на основі місцевого права [6, с.251-253]. Також джерелами магдебурзького права були акти органів міського самоврядування, своєрідні міські статuti, так звані вількіри [16, с.171-172; 17, с.98-101]. В Саксонії використовувалось узагальнююче для всіх вищеперерахованих джерел поняття «вайхбільд» - близьке значення до понять «міське право», «місто врядування». Назву «вайхбільд» мав і ряд збірок магдебурзького права [56, с.543]. Важливе значення у поширенні магдебурзького права мали грамоти та правові роз'яснення (повідомлення), направлені Магдебургом для інших міст.

Міста з магдебурзьким правом активно використовували і загальноімперське джерело права – «Саксонське зерцало» (1221-1225) та його пізніші аналоги «Швабське зерцало», «Німецьке зерцало» тощо [16, с.204-254; 17, с.295-299]. Це були місцеві систематизації норм

звичаєвого права, що містили також положення імперського законодавства і судову практику.

З часом магдебурзьке право систематизувалось у вигляді збірок, складених коментаторами у 1300, 1400, 1402 роках тощо – приватні збірки магдебурзького права в Німеччині виходили до XIX ст. Так, у XIV ст. вийшла відповідна кодифікація у п'яти книгах, що містили близько 500 статей, які регламентували порядок формування суду, судочинство, сімейно-шлюбне і спадкове право тощо [39, с.421].

За магдебурзьким правом одним з перших органів самоврядування були загальні збори мешканців міста – бурдинг, в яких брали участь всі міщани. На першому бурдингу приймались загальноміські стандарти (конституції), обирали бургомістрів, радників та інші органи. Функції присяжних виконували шефени, яких теж вибирали. Створення міської ради, перші згадки про яку сягають 40-х років XII ст., документально підтверджене 1244 р. [39, с.14], сприяло демократизації міської громади та підвищенню статусу міст. Поступово сформувалась колегія радників на чолі з бургомістром, що мала адміністративні функції, та колегія шефенів, що виконувала судові функції.

За «класичним магдебурзьким правом» міста отримували крім самоврядування податковий і судовий імунітет, право власності на землю, пільги щодо ремесел і торгівлі, звільнялися від феодалних повинностей (крім гужової), право регулювати діяльність купецьких гільдій і ремісничих цехів, визначати всі основні сфери економічної діяльності. Принципова риса магдебурзького права, що визначала його демократизм і значення у формуванні в майбутньому правової держави, - поділ гілок міської влади та незалежність суду.

В епоху розквіту магдебурзького права (XV – XVI ст.) у його систему входило 1,5 тис. європейських міст. Загальний товарообіг між ними сягав 10 млн. гульденів, що на ті часи було колосальною сумою.

Поступово в результаті централізації влади і становлення абсолютних монархій йде обмеження міського самоврядування. Зародження буржуазних відносин, єдиного економічного простору увійшло у суперечку з цеховим устроєм міст. До того ж «магдебурзьку» систему споконвіку підточували внутрішні протиріччя. Отже, в Західній Європі, виконавши свою історичну місію, в період початку капіталістичної модернізації (XVI – XVII ст.) магдебурзьке право вичерпує свій потенціал і згасає. Але досвід магдебурзького права ліг в основу нинішнього територіально-адміністративного європейського самоврядування. В країнах ЄС рішення місцевих виборних органів влади важать більше, ніж рішення центральних державних органів. Основні гроші, що надходять від платників податків міста, акумулюються в руках муніципалітету.

2.2. Модерне бачення факторів появи та отримання містами в Україні магдебурзького права

Зазначимо, що запровадження магдебурзького права в Україні сприяло залученню українських міст до європейської цивілізації. Однак, питання щодо причин поширення магдебурзького права в Україні в літературі практично не розроблено, частина дослідників взагалі оминає його увагою [47, с.253].

Звернемо увагу на точку зору М.Грушевського, яка і до сьогодні є пануючою та зводиться до наступного. За часів Київської Русі міське життя було дуже розвинуте і місто було «осередком політичного життя землі, огнищем її економічної і культурної сили, її репрезентацією й центром, але при тім не було нічим відгранічено від землі й її станів, репрезентувало й містило в собі верстви й складники її суспільно-політичного укладу. Натомість на Заході і особливо в Німеччині середньовічний міський устрій склався, протилежно Україні-Руси, на основі імунітету. Внаслідок міста в Німеччині доходять до становища

осібної держави, замкненої в мурах міста і ними відгороженої від своєї околиці і цілого світу» [29, с.223-225]. З такої позиції вчений аналізує й причини запровадження магдебурзького права як цілком випадковий, кон'юнктурний і колонізаційний процес. Розвиток магдебурзького права в Німеччині співпав у часі з татарським спустошенням середини і другої половини XIII ст. в Польщі й Угорщині. Це зумовило стимуляцію німецької колонізації зруйнованих міст і сіл заради відродження торгівлі та економіки, збільшення податкових надходжень. Для заохочення німецької колонізації їм пообіцяли «муніципальну конституцію на німецький взірець».

Дану теорію підтримує сучасний дослідник магдебурзького права в Україні М.М.Кобилецький, зазначаючи, що магдебурзьке право впроваджене на українських землях разом з німецькими колоністами, яких заохочували до переселення Данило Галицький та його нащадки в умовах татарських спустошень, стимулюючи переселенців різними привілеями, бажаючи розбудувати міста за європейським зразком, поживавити торгівлю і промисел, підвищити економічний статус держави [45, с.34]. Такої точки зору дотримуються вчені діаспори [52], львівський дослідник Т.Гошко [63] та інші.

Разом з тим, не заперечуючи німецький вплив деякі вчені вказують й на інші причини запровадження магдебурзького права в Україні – фіскальні та централізаторські прагнення володарів, подібність розвитку міст в європейському контексті, бурхливий урбанізаційний процес щодо періоду пізнього середньовіччя в Україні [18, с.413; 27, с.7-8].

Отже, виходячи з наведеного зазначимо, що німецька колонізація була не тільки і не стільки причиною, скільки приводом для запровадження магдебурзького права в Україні. Наразі немає цілісної, комплексної, системної та загальновизнаної теорії щодо причин його запровадження.

Слід звернути увагу на те, що в Україні поширився саме магдебурзький, а не любекський варіант міського права. Це теж мало свої причини. По-перше, німці-колоністи переселялись з Східної Саксонії, Сілезії, Бранденбурга – батьківщини магдебурзького права. По-друге, переселенці опинялись в Україні не в портових містах на кшталт Любека, де основу економіки складала морська торгівля, а в містах на суходолі. В них провідними галузями міської економіки були ремесла, суходільна торгівля, фінанси і навіть сільське господарство. Орієнтувалися вони на зміцнення торгово-економічних зв'язків з найближчою сільською округою і намагалися стати її центром. Таким умовам найбільше відповідав саме магдебурзький варіант міського права. Ще однією з причин була досконала розробленість широкого спектру правових норм і добра кодифікація, що полегшувало застосування в різних географічних, політичних, етнонаціональних та етноконфесійних системах.

Підтвердженням цього є факт географічно-цивілізаційного розповсюдження магдебурзького права в різні періоди. Так, історію магдебурзького права можна поділити на два великих періоди. Перший охоплює XII-XV ст., коли магдебурзьке право поширилося у Центрально- Східній Європі. Це була ранньомодерна, перед індустріальна доба історії Європи, яка в Німеччині доповнювалась пануванням феодално-кріпосницьких порядків. З початком нових, модерних часів, його роль підупала і залишалась суто номінальною. Другий період тривав протягом XVI – першої половини XIX ст., коли центром розповсюдження магдебурзького права стає Східна Європа, зокрема і передусім Україна. Саме тоді тут домінував ранньомодерний час, міста перебували в перед індустріальному стані, тут процвітала аграрна цивілізація і панували феодално-кріпацькі порядки [44, с.13].

В Україні магдебурзьке право починає поширюватись з XIV ст. (деякі юристи датують другою половиною XIII ст.). Поступово, зазнавши низки змін, воно розповсюдилося на декілька тисяч нових міст і стало основною засадою і зразковим варіантом для міського писемного права. У деяких містах України були поширені модифікації магдебурзького права – хелмінське (кульменське) та шредерське (новомарктське).

Хелмінське (в Україні, Білорусі, Польщі і Литі його називали кульмське або кульменське) право є різновидом магдебурзького права. Виникло в польському місті Хелм у 1233-1235 рр. На межі XIV – XV ст. було надано 18 містам Підляшшя і Волині [57, с.368]. Першим очільником міста на основі цього права був солтис, який після запровадження посади бургомістра очолив лаву. Міські ради переважно виконували адміністративні функції та частково у сфері судочинства. Лавники на чолі з солтисом здійснювали судочинство. Особливістю хелмінського права було його поширення не лише на міщан, а й на шляхтичів і селян, що привело появи хелмінського земського і сільського права. Здебільшого це відбувалось через його застосування відповідними судами. На основі хелмінського права відбулась локація окремих сіл Західної України.

Поширеності хелмінського права сприяла його краща пристосованість до місцевих умов унаслідок збагачення магдебурзького права нормами звичаєвого права, судової практики і рецепцією римського права. Воно, зокрема, створювало певні правові гарантії для сільського населення, забезпечувало посиленій порівняно з магдебурзьким захист спадкових прав жінок. На українських землях воно значно поширилося, використовувалось у магістратах і судах у XVII –XIX ст. Його норми стали одним з джерел українського національного права, зокрема таких його кодифікацій як «Процес краткий приказов, выданный при резиденции гетманской» (1734),

«Права, по которым судится малороссийский народ» (1743), «Зібрання малоросійських прав» (1807) [57, с.368-369].

Початком шредерського права став привілей (правове роз'яснення) шефенів міста Галле у 1235 р. для міста Новомаркт (нинішня Шрода) у Силезії (Польща). У роз'ясненні йшлося про спадкового вйта, підпорядкованого власнику міста. Діяло протягом XIII-XV ст. В Польщі охопило 132 міста і близько тисячі сіл. За підрахунками дослідників відомо 25 населених пунктів Галичини, які володіли шведським правом. Ним також володіли міста і села на Холмщині, Лемківщині та Підляшші, в т. ч. міста Стара Сіль, Скала Підляська, Сокіл та інші тодішні українські міста, що наразі знаходяться в Польщі [44, с.16].

Процедура набуття магдебурії відбувалась переважно шляхом надання локаційних привілеїв (від лат. Location – заснування). В історико-правовій літературі під цим терміном розуміються дії та документи з надання населеним пунктам магдебурзького та інших різновидів німецького права. Локаційні привілеї регламентували сам факт набуття магдебурії, порядок функціонування місцевого самоврядування, привілеї в організації всіх основних сфер життя міста, передусім ремесла, торгівлі, фінансів, сільського господарства.

У Галичині локаційні привілеї отримували здебільшого вже сформовані населені пункти, на Волині – переважно надавались або новоутвореним містам, або містам, що виникали на місці сіл. Для багатьох населених пунктів (Берестечко, Жуків, Ляшків та ін.) локаційний привілей ставав першою письмовою згадкою.

Усі локаційні привілеї діляться на сім груп: королівські містам на магдебурзьке право; власникам приватних міст на магдебурзьке право та підтверджуючі королівські грамоти; окремим особам на вйтівство; уточнюючі щодо взаємин міщан з іншими категоріями городян, представниками державного та місцевого управління і церквою;

розширюючи спектр дарованих міщанам привілеїв; підтверджуючі магдебурзьке право; компенсаційні щодо втрат місцевої влади через надання магдебурзького права [27, с.43-46].

Отже, основними причинами появи магдебурзького права в Україні були колонізаційні, соціально-економічні, політичні, фіскальні тощо, але головну роль відігравала еволюція соціально-економічних процесів, модернізацій на ходу. Магдебурзьке право на українських землях набуло певних модифікацій, основними з яких було хелмінське і шредерське право. Процедура набуття магдебурії відбувалась переважно в межах надання локаційних привілеїв.

2.3. Нові візії поширення та джерел магдебурії в Україні

Перша хвиля поширення магдебурзького права на українські землі припала на другу половину XIII ст., коли в Холмі, Львові, Галичі, Володимирі з'явилися німецькі громади колоністів. Першим українським містом, що отримало магдебурзьке право на підставі задокументованого привілею, став Сянок (1339 р.). На думку українських, німецьких і польських науковців магдебурзьким правом в період Галицько-Волинської держави володіли Львів, Перемишль, Володимир, Ярослав та інші міста. Після захоплення українських земель Великим князівством Литовським і Кораною Польською магдебурзьке право надавалось містам їхніми володарями. Ця практика збереглася і в часи Речі Посполитої [44, с.15].

Порівняно рано магдебурзьке право отримали міста Закарпаття, яке на той час входило до складу Угорщини (з 1329 р. - Хуст, Вишково, Тячів; з 1445 р. – Мукачів) [51, с.543]. Водночас слід зауважити, що на думку деяких дослідників надання українським містам Закарпаття магдебурзького права не підтверджують джерела, ні угорські, ні німецькі, ні вітчизняні [44, с.15].

У середині XV – середині XVI ст. в умовах посиленої урбанізації магдебурзьке право отримали Житомир (1444 р.), Київ (1498 р.), Чудново (1507 р.), Звягеля (1519 р.), Черняхово (1529 р.), Городища (1541 р.), Берестечко (1547 р.) та інші.

Наступна велика хвиля надання привілеїв на магдебурзьке право українським містам відбулася після інкорпорації українських земель до Корони Польської після Люблінської унії 1569 р. Було засновано десятки нових міст, які отримали привілеї. Так, у Волинському воєводстві – Крупіль (1570 р.), Качин (1576), Мовчанів (1576 р.), Ямпіль (1578 р.), Мосор (1578 р.) та інші; у Київському воєводстві – Бишив (1581 р.), Черняхів (1583 р.), Корсунь (1584 р.), Переяслав (1585 р.), Брусилів (1585 р.), Біла Церква (1588 р.), Чигирин (1589 р.), Паволоч (1589 р.), Мошни (1592 р.) та інші. Отже, основна маса українських міст отримала магдебурзьке право протягом XV- XVI ст.

На середину XVII ст. припадає пік розвитку магдебурії в Україні – на цей час близько 1 тис. міст володіли магдебурзьким правом [44, с.25]. Після підписання Переяславської угоди 1654 р. на клопотання міських громад Києва, Переяслава, Чернігова і Ніжина російський цар підтвердив їх привілеї. У 1663 р. польський король з метою здобути прихильність місцевого українського населення надав привілеї Остеру і Козельцю. Після підписання Московських статей 1665 р. російський цар підтвердив міщанам Києва, Канева, Переяслава, Ніжина, Чернігова, Козельця, Остера, Стародуба, Гадяча і Мглина надане їм раніше магдебурзьке право [18, с.414]. Але надалі в цих містах автономія поступово обмежується. У другій половині XVII ст. магдебурзьким правом володіли понад 30 міст Гетьманщини, а у 1764 р. – лише 11.

Після запровадження в Російській імперії «Установлення про губернии» у 1783 р. та створення нової судової системи магдебурзьке право фактично втратило чинність. У 1831 р. вийшов імператорський

указ, який остаточно скасовував дію магдебурзького права в українських містах. Тільки в Києві воно протрималось до 1834 р.

У містах Західної України, які після першого поділу Польщі 1772 р. відійшли до Австрійської імперії, магдебурзьке право було ліквідовано до кінця XVIII ст., зокрема у Львові у 1786 р.

Щодо джерел магдебурзького права на українських землях. Спершу магдебурзьке право було звичаєвим, надалі за браком офіційного збірника до джерел зараховують правові роз'яснення і повідомлення – збірники правових норм, що надавались Магдебургом з метою врегулювання правовідносин. Вперше спробу систематизації магдебурзького права було здійснено 1568 р., але її не було реалізовано в повному обсязі. Відтак в реальному житті функціонували автентичні (оригінальні, скажімо, «Кодекс Дрездена») та не автентичні (в т. ч. «Давнє кульменське право», «Новомарктський судебник») джерела магдебурзького права. Їх доповнювала своєрідна правова доктрина – праці європейських дослідників XVI – XVII ст.[44, с.15-16].

Основними джерелами магдебурзького права, якими користувалися в Україні, були збірники міського права польських юристів Б.Гроїцького (починаючи з 1566 р.) та П.Щербича (1581 р.) та збірники хелмінського права П.Кулішевича (1623 р.). Використовували також так звані підручні правові книги, складені юристами Гетьманщини на основі цих праць – «Короткий покажчик магдебурзького права по книзі «Порядку» та ін.[51, с.544]. У судовій практиці в українських містах найбільш популярними були праці Б.Гроїцького «Артикули магдебурзького права» (1558 р.) та «Порядок міських прав...» (1559 р.), які не раз перевидавалися і розповсюджувалися по містах Речі Посполитої [18, с.414].

Отже, процес надання і підтвердження магдебурзького права українським містам обіймає час від середини XIV до початку XIX ст.

Основна кількість локацій українських міст із магдебурзьким правом відбулася впродовж XV – XVI ст. На першому етапі у XIV – XVI ст. магдебурзьке право поширилося на Правобережній Україні, а у XVII ст. охопило й Лівобережну. І якщо на українських територіях у складі Корони Польської, Великого князівства Литовського і Речі Посполитої воно інтенсивно зростало і невпинно розширювало ареал свого функціонування, то в підросійській Україні вже існувало як релікт. З кінця XVIII ст. занепадає і припиняє своє існування на українських землях у складі Австрійської імперії і на Правобережжі у складі Російської імперії, а на початку XIX ст. і на Лівобережжі. В якості джерел магдебурзького права на українських землях використовувались праці європейських науковців з магдебурзького права, найвідомішим та найпопулярнішим з яких був Б.Гроїцький.

РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ СТУДІЇ ЩОДО ДІЇ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

3.1. Магдебурзьке право як основа міського самоврядування в Україні Норми магдебурзького права регулювали питання управління містом, суспільно-правові відносини, порядок суду та судочинства, визначали міри кримінального покарання, регламентували внутрішньо-статутну діяльність купецьких корпорацій, ремісничих цехів і торгівлю.

Суть магдебурзького права полягала в тому, що місто з усією своєю територією вилучалось з-під місцевої адміністративної влади й отримувало самоврядування з власними урядами та судами. Метою самоврядування було те, що місто, не зв'язане адміністративними обмеженнями, могло вільно розвиватись та сплачувати у державну скарбницю чітко визначену суму грошей. В Україні тільки великі міста, такі як Київ, Львів, Луцьк мали ширше самоврядування з виборною міською радою і судом лави. Невеликі міста і містечка підлягали владі старост або своїх панів-дідичів [27, с.146-151].

В Україні міста з магдебурзьким правом поділялися на дві групи: міста з магістратською управою і міста з ратушною управою.

До першої відносять лише Львів, Кам'янець-Подільський і Київ. Це міста з повним магдебурзьким правом. Тут формувалися міські представницькі органи влади – Рада з бургомістром (орган законодавчої та адміністративної влади) і лава з війтом (орган судочинства). Дані органи зі своїми службами склали міський магістрат, тому й назва магістратські.

Всі інші належали до категорії міст з неповним магдебурзьким правом – так звані ратушні. Ратушними містами керували війти і два, три бургомістри, які виконували функції королівських чи князівських намісників. Магістрат складався з двох колегій лави, що відала

судовими справами, і ради, яка займалася адміністративно-господарськими справами. Члени магістрату називалися лавниками і радниками. Ці посади займали найзаможніші міщани. Головна роль в управлінні належала вйту, який очолював міську управу. Його призначав король, або місцеві старости. Встановлювався виборний ценз щодо бургомістрів, радців і лавників. Їх вибирали з місцевих жителів – православних, католиків або уніатів. Магдебурзьке право надавали як королі, так і окремі пани-землевласники [25, с.122].

Д. Багалій характеризує міське самоврядування в Лівобережній Україні у першій половині XVII ст. наступним чином: «...магдебурзьке право дарувалося тут у видах чисто економічних, для збільшення числа ремісників. Усякий, хто мав у місті майно або який-небудь промисел, був під відомством городского магістрату. На чолі міського керування стояв вйт, іноді призначений королем (довічно), іноді виборний. Бургомістри, радцы й лавники вибиралися із середовища посполства, з людей, знаючих у магдебурзькому праві. По грамоті 1625 р. у Стародубі вони повинні були бути католиками, у Чернігові ж і Ніжині це не було потрібно. У перший раз вибір урядників робив вйт із посполством, потім вйт, урядники й посполство. Міста, що користувалися магдебурзьким правом, мали більш-менш значну земельну власність. Поверх того, для поповнення різних витрат, начебто платні міським урядникам і служителям, був уведений цілий ряд міських податків: торговельне мито із усякого роду привізних товарів, вагове від ваги, помірне від міри, мостове, потім місто одержувало доходи від віддачі в наймання міських постійних дворів, лазень, різницьких, крамниць, млинів, воскобоєн, броварень, солодовен, перевозу. У міську скарбницю йшов також податок з купців і ремісників, згідно з їхніми доходами. У витраті всіх цих зборів давався щорічний звіт перед вйтом і всім посполством»[46, с.121-129].

У містах засновувалися торги і ярмарки, міщани отримували різні пільги щодо торгівлі й промислів (вільно курити горілку, варити пиво й мед, торгувати заморськими винами). Міщани звільнялися від багатьох натуральних повинностей – підводної, постійної, сторожової. Військову повинність, яка постійно скорочувалась, вони зобов'язані були відбувати. Так, у 1633 р. переяславські міщани були звільнені від явки в обоз і залучались тільки в ополчення.

Після входження України до складу Російської імперії магдебурзьке право ще зберігалось в деяких містах. Так, з 1714 р. вперше вводиться виборна посада – земський комісар, що обирався на один рік дворянським зібранням і відав зборами податків. Указом 1720 р. у містах Російської імперії управління прийняло форму магістратів, котрі відали судовими, поліцейськими, господарськими та фінансовими питаннями, в них мало бути 2-4 бургомістра та 2-8 ратманів. У 1727-1743 рр. магістрати перейменовували в ратуші ті підпорядкували губернаторам. З 1743 р. магістрати були відновлені з обмеженими функціями, головним чином судовими і податковими.

У 1766 р. вперше вводиться поняття «депутат», прийнято було Катериною II рескрипт «депутатський вибір», норми якого діяли до 1917 р. Згідно нього вибори проводилися по балах, перемагав той хто отримував більше балів, звідси й виникла поняття «балотуватися». У тому ж році був виданий імператорський маніфест про вибори депутатів у спеціальну комісію для обговорення місцевих потреб. Згідно нього вводилась нова посада – міський голова, разом з яким всі посадовці (2 бургомістри і 4 ратмани) обиралися кожні три роки. В Україні даний указ був введений у 1782 р.

З 1785 р. у містах вводилися Загальні збори міських обивателів, що проводилися раз на три роки, які обирали виконавчу владу в особі

міського голови, а до магістратів – бургомістрів і ратманів. За міськими магістратами залишилися лише судові функції.

Сучасні дослідники звертають увагу на таку принципову деталь. Імператорам Російської імперії, зазначав В. Шандра, довелося рахуватися з державно-правовими традиціями України. Так, однією з найважливіших ознак українських міст була присутність магдебурзького права. І хоча магдебурія на час входження до складу імперії зазнала певних змін, проте її тривале існування наклало суттєвий відбиток на стосунки міських громад з державними інституціями. Це відбилось у Жалуваній грамоті містам 1785 р., для складання якої Катерина II використала відомі їй тексти магдебурзького права. Причому незважаючи на специфіку запровадження жалуваної грамоти в українських містах, жоден з наступників імператриці не відмовився від неї і її чинність протрималась до нової реформи міського управління 1870 р. [59, с. 28-30].

За всю історію існування магдебурзького права в Україні оформилися його певні риси. Так, якщо брати внутрішні відносини міст, то вони характеризувалися значними соціальними протиріччями. Верховенство як правило захоплював патриціат, який не допускав у своє коло ані середнє, ані нижче міщанство. Вільне виборче право було майже скрізь скасовано, багатії тримали свої посади довічно, а міську раду і суд доповнювали кооптацією. Наприклад, у Львові вся влада була в руках кільканадцятьох родин багатих купців, а ремісництво довгі часи безуспішно добивалось участі у міській репрезентації і тільки у 1577 р. здобуло для себе «колегію мужів» з невеликими контрольними функціями. Ця колегія була названа «колегією сорока мужів». Членів цього нового контрольного органу називали «панамі». Населення Львова не раз обурювалося щодо дій міських олігархів, домагаючись для себе прав.

Іншою рисою було загострення релігійно-національних відносин. Статути магдебурзького права в багатьох містах зазначали, що міста мають служити виключно вірним римо-католицької церкви. Через це від участі у міських справах були усунені українці, які зберігали православну віру. До винятків належав Кам'янець-Подільський, де були три рівноправні національні громади – українська, польська і вірменська – кожна зі своїм самоуправлінням. Згодом така практика була запроваджена у Львові. У малих містечках, де українське населення становило більшість, воно мало лише 1-2-х представників у раді та суді, решта належала полякам. У Перемишлі українські міщани не мали доступу до ради. В Дрогобичі їм не дозволяли ставити свою церкву в місті.

Жителі міст були юридично вільними і несли загальнодержавні повинності, утримували адміністрацію і королівське військо, сплачували податки.

Міщани мали право будувати будинки, на нижніх поверхах яких відкривали крамниці, майстерні тощо. Місту дозволялось мати громадську лазню, шинок, млин та гостинний двір для приїжджих купців. Всі доходи поступали у міську скарбницю, з якої йшла плата за магдебурзьке право. Приїжджі купці мали право продавати товари лише оптом, а купівля-продаж у роздріб була монополією місцевих купців. У роздріб приїжджі купці могли торгувати тільки у дні ярмарок. Ярмарки служили економічному розвитку міст і збагаченню міщан [60, с.76].

Отже, в українських містах скоріше використовувалась форма магдебурзького права, а не його зміст, в них мало що було з німецького права, регламентувалась тільки система органів самоврядування. Не дивлячись на це сам факт його існування відіграв прогресивну роль в економічному піднесенні міст.

3.2. Особливості функціонування магдебурії в українських містах

Жалувані грамоти на магдебурзьке право проголошували скасування звичаїв, права та суду, що діяли раніше. Місцеве право мало врахувати нове положення міста як центра ремесла і торгівлі, специфічні потреби і діяльність городян і трансформуватись з урахуванням норм магдебурзького права.

Так, за часів Великого князівства Литовського великокнязівський суд зберіг право розбору справ міщан лише як апеляційна інстанція на рішення міського суду, але при цьому передбачалось, що такий розгляд має відповідати нормам магдебурзького права.

Відповідно до магдебурзького права рада на чолі з бургомістром повинна була збиратися в ратуші не менше одного разу на тиждень, або стільки, скільки буде потрібно. Предметом обговорення на цих засіданнях повинні були служити питання спільного інтересу міста, «множення загального добра», попередження збитків, розгляд судових позовів. Раді також ставилося в обов'язок вживати потрібних заходів для попередження в місті розбратів, «захищати вдів і сиріт», викорінювати азартні ігри тощо. Очевидно, що коло діяльності ради було досить велике, але головна увага приділялася виконавчій і судовій функціям [25, с.116].

Так, захист міського ринку від приватновласницьких юридик рада міст нерідко здійснювала шляхом репресій проти ремісників і торговців, що перебували під владою феодалів. У деяких містах рада забороняла їм вести торгівлю й виганяла з ринку, в інших за її приписом руйнувалися їхні крамниці. Це робилося з метою закріпити станові права і привілеї міщан.

Рада суворо стежила за тим, щоб торгівля велася тільки на ринку і категорично забороняла її на вулицях і в будинках. Про початок торгівлі сповіщала вивішена над воротами ринку «торговельна хоругва». Перше право покупки продуктів і сировини для ремісничого виробництва

надавалося ремісничим майстрам. Поки вони не зроблять необхідні закупівлі, ніхто не мав права під загрозою конфіскації купувати товари. Солодовники мали право першими купувати зерно, ковалі – вугілля, кушніри – баранячі шкіри тощо. Разом з тим, рада забороняла закуповувати потрібні для ремесла товари у кількості, що перевищувала виробничі потреби майстра. Тим самим вона прагнула не допустити спекуляції продовольством і сировиною.

Настільки ж ревно рада стежила за збереженням земельних ділянок, що належали місту. Кожна спроба феодалів зазіхнути на ці землі зустрічала опір. Розподіл ділянок, передача їх у володіння, у спадщину, купівля-продаж відбувалися тільки з дозволу ради. Кожний такий акт заносився в книгу ради з обов'язковою вказівкою, що за отриману або придбану ділянку городянин зобов'язаний нести встановлені повинності й побори на користь міста.

У відання ради міста входили турботи про благоустрій та безпеку його мешканців. Так, цими інтересами проникнуте спеціальне рішення ради м. Несвіжа від 27 вересня 1589 р., в якому передбачалось ряд відповідних заходів – заборона пасти худобу в місті, установа податку з кожної житлової ділянки для ремонту доріг, міських укріплень, обов'язковість мати у кожному будинку димохід, очищати димоходи від сажі, мати запас води на випадок пожежі тощо [25, с.138].

Важливим і складним обов'язком ради був збір звичайних і екстраординарних податків. Його виконували спеціально призначувані особи, які називалися шафари, бирчі. Крім регулярних щорічних податків, що надходили у міську скарбницю, городяни утримували військові загони, що розташовувались у місті. Оскільки радою заздалегідь визначалась сума грошей, яку мали зібрати збирачі податків, вони будь-якими методами мали цю суму отримати і передати в раду. Не всі городяни могли своєчасно сплатити податки, а отже нерідко

виникали суперечки. Робота збирачів податків була важкою та часом небезпечною.

По закінченню року рада звітувала про свою діяльність, процедура мала назву «слухание личбы», звіт затверджував вїйт міста.

У містах, які користувалися самоврядуванням, судові функції здійснювали відповідно до зазначених вище груп міст магістрати і ратуші.

Як правило в магістратських судах цивільні справи розглядалися радою на чолі з бургомістром, а кримінальні - спеціальним судовим органом – лавою, до складу якої входили вїйт (голова) і до 11 лавників або присяжних, причому для винесення вироку було необхідно не менше трьох. Лавників щороку обирали із середовища заможного міського населення. В деяких містах лава розглядала як цивільні (майнові суперечки міщан, суперечки про спадщину тощо), так і кримінальні (вбивства, розбої, грабунки, згвалтування тощо) справи. Вироки у кримінальних справах обов'язково затверджували чільні представники державної адміністрації. Суд слідкував за дотриманням правил торгівлі, сплатою податків та благоустроєм міста, видав обліком міських прибутків і видатків [25, с.189-191].

Про межі влади міського суду свідчить грамота на самоврядування м. Переяслав, видана 1620 р. У ній зазначалося, що вїйт з лавниками та бургомістр з радниками могли судити не тільки мешканців міста, а й приїжджих купців. Суд повинен був збиратися у будівлі магістрату щодня, крім неділі та святкових днів. Для розгляду справи достатньо було щонайменше п'яти членів суду. У засіданнях міських судів брали участь представники державної адміністрації, що суперечило суті магдебурзького права [28, с.51-52].

Основними видами судів у містах України з магдебурзьким правом були поточний і виложений суди. Поточний суд збирався у міру

необхідності, але не пізніше як на третій день після подання позивачем скарги. До складу поточного суду входили заступник вйта, до 4-х бургомістрів, декілька радців і лавників. Виложений суд працював під головуванням вйта. Він збирався тричі на рік, і кожна сесія тривала до двох тижнів. До компетенції виложеного суду входили улагодження майнових спорів, розгляд кримінальних і цивільних справ.

У містах України діяли ще цехові суди, де як суддя виступав цеховий майстер. Тут розглядалися дрібні справи між членами цеху в процесі їх трудової діяльності (спори про неявку «братчиків» на раду цеху, про непристойні висловлювання в присутності цехмейстера, про насмішки над працею іншого майстра). Покарання – штраф, короткочасне позбавлення волі, виключення із цеху. Рішення цехмейстера можна було оскаржити на цехових зборах. Більш тяжкі злочини ремісників розглядалися у загальних судах міста.

На Лівобережній Україні у першій половині XVII ст. вйт, лавники і бургомістр з радцями могли судити не тільки місцевих міщан, але й приїжджих при зіткненні їх з місцевими жителями, навіть у таких тяжких кримінальних злочинах, як каліцтво, насильство, убивство тощо. Апеляційний порядок для різних міст був різний, але останньою інстанцією був король. За часів Гетьманщини рішення з кримінальних справ та апеляції подавалися на затвердження вищої інстанції, якою був полковий суд і полкова канцелярія. У середині XVIII ст. апеляції направлялись до генерального суду.

Судочинство під час польського панування велось польською або латинською мовами, після національної революції середини XVII ст. – українською, а після реформ російської імператриці Катерини II – російською мовою.

Судовий процес був усний, гласний та мав загальний характер.

Показовим для сучасних поглядів на роль магдебурії в судочинстві є твердження історика В. Горобця про те, що у судах Гетьманщини міське населення традиційно вважало магдебурзьке право «своїм». За часів козацької держави найбільшого поширення набули правові збірки «Артикули Магдебурзького права» та «Порядок міських судів». При цьому неуніфікованість чинного законодавства і непоодинокі нехтування козацькою адміністрацією судового імунітету містян приводило до конфліктів.

Так, у 1761 р. магістр Ніжина звернувся до гетьмана К. Розумовського зі скаргою на дії Генеральної військової канцелярії, яка при розгляді суперечки про спадщину винесла рішення не за магдебурзьким правом, а за Литовським статутом. Адже за останнім спадкоємець може спадщину відчужувати (продаж, дарування тощо) без урахування інтересів дітей і родичів. Між тим, за магдебурзьким правом для розпорядження «дідишною» (батьківським успадкованим майном) була необхідна згода спадкоємців майна. Щодо «материзни» - за Литовським статутом вона мала рівноправно розподілятися між синами і дочками, а «дідишна» належала лише синам, а магдебурзьке право вимагало рівноправного розподілу й «дідишни». Інакше кажучи, ця різниця суттєво зачіпала майнові інтереси [26, с. 387-389].

Розібравшись у справі та заслухавши аргументи сторін, гетьман не лише зобов'язав Генеральну військову канцелярію прийняти рішення за магдебурзьким правом, але й на основі узагальнення цього принципу видав постанову з вимогою судити у «прилейних» містах (тих, які користувались магдебурзьким правом) лише за магдебурією [26, с. 396]. Показово, що російське право в цій суперечці навіть не згадувалось.

Підсумовуючи зазначимо, що магдебурзьке право стало органічною частиною міського права України доби середньовіччя і раннього модерного часу і в значній мірі обумовило специфіку всієї нашої історії.

3.3. Європейський контекст історії магдебурзького права в Україні

Згідно з сучасним баченням історії муніципального права у світі склалися три основні моделі місцевого права. Англосаксонська (поселенська) виключала будь-яких представників центрального уряду на місцях, а місцеві виборні органи самостійно здійснювали владу в межах своїх повноважень. Французька модель допускає контроль центральної влади за органами місцевого самоврядування через спеціально призначених представників. Німецька (магдебурзька) модель передбачає, що органи місцевого самоврядування діють за дорученням держави, а громади самостійно вирішують місцеві проблеми у відповідності до законів і самі несуть відповідальність.

Варто наголосити, що в цілому вітчизняні дослідники успішно долають наслідки псевдопатріотичних міфів та вписують вітчизняні історико-правові феномени в європейський контекст. Так, підводячи підсумок своїм спостереженням В. Горобець стверджує, що правова система України (зокрема Гетьманщини) багато чого запозичила у Речі Посполитої. Остання створила одні з передових на той час правових і судових систем Європи, що забезпечувало (принаймні, шляхті і духівництву) гарантії дотримання законності і справедливого суду [26, с. 360-363].

Природно, що в Гетьманщині порівняно з Річчю Посполитою внаслідок інших соціально-політичних умов відбулися помітні зміни у функціонуванні правової системи і магдебурії зокрема – було посилено вплив писаного магдебурзького права і звужено сферу застосування звичаєвого права, причому такий стан було збережено і після переходу під протекторат Московської держави. Інакше кажучи, європейські стандарти застосовувались творчо, з урахуванням особливостей українських реалій. Отже, магдебурія може по праву вважатися частиною українського права.

В Україні діяла типова магдебурзька система місцевого самоврядування. Тому, порівнюючи історію становлення і розвитку українських самоврядних органів, необхідно порівнювати їх саме із західноукраїнськими державами, в містах яких діяло магдебурзьке право (Німеччина, Італія, Франція, Іспанія) [37, с.482].

Українські та зарубіжні моделі мали як спільні (об'єктивні), так і відмінні (суб'єктивні) риси.

До перших належать ті аспекти, які характерні для класичного магдебурзького права. По-перше, це соціально-економічні чинники, які дали поштовх розвитку міст. Розвиток цехового виробництва та торгівлі вплинув на утворення перших об'єднань купців, крамарів, ремісників – купецькі гільдії, союзи цехів тощо. Це і були перші зародки самоврядних органів. По-друге, це значний вплив церкви на становлення місцевого права. Зокрема, в Західній Європі сюзерен разом з єпископом надавали місту хартію на магдебурзьке право [3]. Аналогічно і в Україні для отримання права на самоврядування населення міста повинно було мати прихильне ставлення релігійних ієрархів [1]. Спільними були навіть назви посадових осіб, наприклад «бургомістри». В Західній Європі так називали голову міської ради, а наприклад, мер-бургомістр відігравав роль старшого міського адміністратора. В Україні так називали двох королівських чи князівських намісників, які входили до самоврядного органу міста – «ратуші». Тобто, українське міське право включало в себе всі загальні характеристики європейського магдебурзького права.

Однак, існували і відмінні риси, притаманні лише Україні. Перш за все те, що магдебурзьке право прийшло сюди набагато пізніше, у XIV ст. Відмінним був і статус міст. Так, наприклад, деякі міста Західної Європи мали вигляд особливих державних утворень (феодалних міських республік). Закономірність, що такі державоподібні форми

набули міста в тих країнах, де найбільшого розвитку досяг сам міський уклад життя – в Італії, Німеччині, Франції, Іспанії. Ці міста-держави, по прикладу Венеції, Флоренції, Генуї та інших, не дивлячись на свої мініатюрні розміри і порівняно нескладну систему управління, суду та іншого, займали важливе місце в міжнародній системі торгівлі і тим самим набирали все більшого впливу на європейській арені. Інші європейські міста з магдебурзьким правом отримали статус «комуни» - самостійної общини з особливими правами своїх жителів і своєю адміністрацією та судовою організацією. Міста-комуни звільнялися від повинностей на користь колишніх сеньйорів. Замість цього вони зобов'язувалися сплачувати щорічну ренту-податок та надавали військову поміч. Місто фактично ставало колективним васалом [47, с.291-302].

Місцеве самоврядування існувало за всіх часів. Але лише у XIV – XVI ст. на теренах України склалася потужна система міського права, яка дала значний поштовх економічному, культурному, правовому розвитку суспільства. В історію України вона увійшла під назвою «магдебурзьке право». На території України воно проіснувало майже п'ять століть. І за цей період воно внесло значний вклад в становлення в Україні органів місцевого самоврядування. Хоча й міста використовували в більшій мірі лише форму магдебурзького права, а не його зміст, але вони отримували свої привілеї – судову незалежність, право власності на землю, пільги ремісникам і торговцям, звільнення від феодальних повинностей, що дало свій результат і призвело до економічного розвитку України або першої модернізації у середині XIV – XVII ст., т. зв. магнатсько-колонізаційної [24, с.19]. Оскільки система магдебурзького права прийшла із Західної Європи, то всі її фундаментальні традиції та досвід українська система самоврядування перейняла додавши власне українські традиції.

Щодо українського міського права, то на відміну від широкого спектру європейських автономних прав, воно надавало лише певні вольності. Це, наприклад, були право на збір податків, право на міський суд, звільнення від повинностей [2]. Більш широкі, які наближались до західноєвропейських, права мали лише великі міста (Київ, Львів, Кам'янець-Подільський).

Отже, не дивлячись на те, що в українських містах система міського самоврядування та права використовувала скоріше форму, ніж зміст магдебурзького права, її підвалини, а саме децентралізацію влади, необхідно використовувати й сьогодні.

Підсумовуючи розділ зазначимо, що самоврядування на основі магдебурзького права фактично повністю зняло з міст юридичну і фінансову залежність від держави або феодалів-власників. В адміністративно-правовому плані самоврядування остаточно відокремило місто від села. Давши міщанам юридичні гарантії приватної власності, певний економічний стимул, воно створювало сприятливі умови для господарського розвитку міст, становленню станового суспільства. Міста ставали центрами ремесла і торгівлі, культури і вільнодумства, демократичних традицій, європейської правової культури.

ВИСНОВКИ

Вивчення теми «Особливості магдебурзького права в Україні» дозволяє зробити наступні висновки.

Дослідження магдебурзького права в Україні триває понад 150 років, причому вагомий внесок у його дослідження зробили такі відомі історики та правознавці як В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій, М. Владимирський-Буданов, М. Василенко. Серед сучасних науковців відповідними проблемами займаються М. Котляр, П. Музиченко, П. Сас, М. Кобилецький, Н. Білоус, І. Усенко, Т. Гошко, В. Горобець та інші.

На сучасному етапі правознавцям і історикам вдалося досягти принципових успіхів у дослідженні історії магдебурії в Україні. Поступово формуються спеціалізовані центри історичної урбаністики, розширюється коло джерел, переглядаються застарілі історичні концепції. Важливо відмітити кілька рис сучасної візії історії магдебурзького права в Україні. Передусім, це європейські координати аналізу, обґрунтування тези про європейський шлях України. По-друге, це природність європейських норм для України – українці магдебурзьке право вважали своїм, що чітко проявилось після входження Гетьманщини до складу Московської держави. І це цілком зрозуміло з огляду на безправ'я міст у Московії і те, що магдебурія передбачала міську автономію, міське самоврядування, автономне судочинство, кращі умови для ведення бізнесу (використовуючи сучасну термінологію).

Природно, що нові досягнення у вивченні історії магдебурії привели й до виникнення нових і загострення старих проблем. Скажімо, на сьогодні немає згоди з низки принципових проблем – хронології і причин поширення магдебурзького права, його ролі і значення в історії України. У джерелознавчій базі вивчення магдебурзького права існують

певні лакуни. Хоча стан її вивчення і міра введення до наукового обігу дозволяють створити комплексне об'єктивне дослідження цього історичного соціально-правового феномену.

Різність думок щодо розуміння міського права зумовлює методологічний плюралізм у дослідженні історії магдебурзького права в Україні. Відтак в роботі була використана аналітична системна методологія, що полягає у синтезі діалектичного, проблемно-хронологічного, історичного, антропологічного та соціально-економічного концептуальних підходів.

Магдебурзьке право було чинним на українських землях понад 500 років і впливало на формування у українців європейської правосвідомості і стало частиною української правосвідомості. Воно сприяло становленню українського міщанства як суспільного стану, що давало змогу захищати інтереси міщан перед органами державної влади, магнатами, шляхтою, козацькою старшиною, російськими урядовцями.

Використання на території України магдебурзького права сприяло запровадженню європейської моделі місцевого самоврядування. Принаймні правовий устрій на західноукраїнських землях загалом відповідав європейським традиціям.

Поширення магдебурзького права обіймає час від Галицько-Волинської держави до часів Російської імперії або від середини XIV до початку XIX ст. Основна кількість локацій українських міст із магдебурзьким правом відбулася впродовж XV – XVI ст. На першому етапі у XIV – XVI ст. магдебурзьке право поширилося на Правобережній Україні, а у XVII ст. охопило й Лівобережну. У середині XVII ст. магдебурзьким правом володіли близько 1 тис. українських міст.

На українських землях через конкретно-історичний розвиток засадничих норм трансформувалися і були чинними видозміни

магдебурзького права – хелмінське (кульмінське) та шредерське (новомарктське) право.

Джерелами магдебурзького права в Україні були Саксонське зерцало та його списки, магдебурзькі правові роз'яснення, книги міського права, привілеї галицьких князів, королів Польщі і Речі Посполитої, великих князів литовських, універсали українських гетьманів, жалувані грамоти московських царів, праці польських, німецьких та інших європейських правознавців.

Вже на початку своєї історії міське право було правом спілки, мало договірний та світський характер, забезпечувало формальну рівність міських громадян, їхню взаємодопомогу та громадське врядування. З часом воно об'єктивно забезпечує формування самоврядної (муніципальної влади, яка відрізняє від державної істотними демократичними властивостями. Самоврядування в містах набуває властивостей самоорганізації публічної влади і самоуправління.

Самоврядна влада трансформує міське право, надає йому ознак публічного права, причому його форми (правові звичаї та правові договори, нормативно-правові акти, судові прецеденти і праці правознавців) стають писаними, що надавало їм особливого значення. Розвиток міського права давав змогу конституюватися містам як окремим соціальним утворенням, та міським громадам у характерному для західної правової цивілізації сенсі. Визначальними рисами міського права стали його відкритість і гнучкість, що сприяло його поширенню просторово і ментально.

Використовуючи і розвиваючи магдебурзьке право український народ перебував у єдиному європейському культурно-правовому просторі. Набутий історичний досвід має бути використаний в процесі реалізації курсу України на європейську інтеграцію. Магдебурзьке

право, як і Руська правда чи Литовські статuti, стало однією з складових українського національного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Витяг з грамоти польського короля Сигізмунда I, яка підтверджувала місту Володимирі магдебурзьке право (17 липня 1509 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. пос. / За ред. А.С.Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С.49-50.

2. Витяг з грамоти Київському війську і міщанам про «воєводські прибутки» (14 травня 1499 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. пос. / За ред. А.С.Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С.45-47.

3. Выдержки из Хартии города Сент-Омера // Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран: В 2-х т. / Отв. ред. Н.А.Крашенинникова. – Т.1. – М.: Норма, 2003. – С.744-747.

4. Звідомлення ВУАН за 1925 рік // Історія Національної Академії наук України. 1924-1928. Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998. – С.163-201.

5. Жалувана грамота царя Петра I про повторне підтвердження м. Києву магдебурзьких привілеїв, наданих попередніми грамотами і універсалами. 1710 р., березня 3. Москва. – Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2-12.

6. Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія / Упоряд. М.О.Рудь: Навч. посіб. – К.: Либідь, 2005. – 656 с.

7. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.2. – М.: Наука, 1962. – 368 с.

8. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-40-х років ХХ ст. – К.: Прайм, 2000. – 214 с.

9. Окиншевия Л. Моя академічна праця в Україні / Л.Окиншевич. – Львів: НТШ, 1995. – 87 с.

10. Привілей польського короля Яна-Казимира про чотирирічне звільнення київських міщан, потерпілих під час пожежі 1651 р., від податків, мит, підводних повинностей та стацій. [1651 р.]. – ЦДІАК України. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1. Оригінал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. Cdiak.archives.gov.ua/v_Mahdeburzke_pravo.php.

11. Привілеї міста Львова (XIV-XVIII). Зб. док. – [Т.1]. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1998. – 698 с.

12. Привілеї національних громад міста Львова XIV-XVIII ст.: Зб. док. – Т.2. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 2000. – 412 с.

13. Регест привілеїв великих князів литовських і королів польських про надання і підтвердження м. Києву магдебурзького права. 1544-1569 рр. – ЦДІАК України. Ф. 62. Оп. 1, Спр. 1. Арк. 135-138 зв. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу. Cdiak.archives.gov.ua/v_Mahdeburzke_pravo.php.

14. Регест привілеїв великих князів Литовських і королів польських та грамот російських царів про надання і підтвердження м. Києву магдебурзького права. 1544-1797 рр. – ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 437. Арк. 100-101, 246-248. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу. Cdiak.archives.gov.ua/v_Mahdeburzke_pravo.php.

15. Універсали Б.Хмельницького. – К.: Альтернативи, 1998. – 382 с.

16. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: У 2 т. / За ред. В.Д.Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1998. – 504 с.

17. Хрестоматія по Всеобщей истории государства и права. – Т.1. – М.: Юрист, 1996. – 392 с.

Література

18. Білоус Н.О. Магдебурзьке право / Н.О.Білоус // Енциклопедія історії України. – Т.6. – К.: Наук. думка, 2006. – С.413-415.

19. Білоус Н.О. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування / Н.О.Білоус. – К.: Либідь, 2008. – 360 с.

- 20.Бойко О.Д. Історія України: Навч. посіб. / О.Д.Бойко. – К.: Академкнига, 2006. – 688 с.
- 21.Василенко Н.П. Право магдебургское / Н.П.Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А.Брокгауз и И.А.Эфрон. – СПб, 1898. – Т.4. – С.890-896.
22. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Відп. ред. О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 608 с.
- 23.Вортман Д.Я., Голобуцький П.В. Лубни / Д.Я.Вортман, П.В.Голобуцький // Енциклопедія історії України. – Т.6. – К.: Наук. думка, 2009. – С.280-283.
- 24.Головко В.В. Модернізація в Україні / В.В.Головко // Енциклопедія історії України. – Т.7. – К.: Наук. думка, 2010. – С.18-20.
- 25.Гончаренко В.Д., Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. та ін. Історія держави і права України. Академічний курс: Підручник. – У 2 т. / За ред. В.Я.Тація, А.Й.Рогожина. – Т.1. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2000. – 648 с.
26. Горобець В. Світанок української держави: люди, соціум, влада, порядки, традиції / В. Горобець. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 448 с.
- 27.Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.) / Т.Д.Гошко. – Львів: Афіша, 2002. – 255 с.
- 28.Грабовський С., Шкляр Л. Українська державність: політико-правовий аспект / С.Грабовський, Л.Шкляр // Вісник АН України. – 1993. - № 5. – С.49-56.
- 29.Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С.Грушевський. – Т.5. – К.: Наук. думка, 1994. – 704 с.
30. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С.Грушевський. – Т.6. – К.: Наук. думка, 1995. – 680 с.

31. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К.: Наук. думка, 1996. – 222 с.
32. Дашкевич Я.Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII- XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) / Я.Р. Дашкевич // Історичні джерела та їх використання. – 1969. – Вип. 4. – С.31-39.
33. Ермолаев В.А. Магдебургское право / В.А. Ермолаев // Советская историческая энциклопедия. – Т.8. – М.: Сов. энцикл., 1965. – Стб.883-884.
34. Історія держави і права України: Підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.), В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.
35. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.1, кн.2. – К.: Наук. думка, 1982. – 343 с.
36. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1979. – 613 с.
37. Іщенко О.М. Місцеве самоврядування: світовий досвід та особливості української моделі / О.М. Іщенко. – К.: Світло, 2003. – 602 с.
38. Істориография истории Украинской ССР. – К.: Наук. Думка, 1986. – 555 с.
39. История государства и права зарубежных стран: Учебник для вузов: В 2 ч. – Ч.1 / Под общ. ред. О.А. Жидкова и Н.А. Крашенинниковой. – М.: Норма, 2003. – 624 с.
40. История Киева: В 3-х т., 4 кн. – Т.1. – К.: Наук. Думка, 1979. – 407 с.; Т.2. – К.: Наук. Думка, 1983. – 463 с.
41. Кіселичник В. Про надання містам у XIV- XVII ст. Магдебурзького права / В. Кіселичник // Право України. – 1996. - № 9. – С.82-84.

42.Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні: XIV- перша половина XIX ст. Історико-правове дослідження / М.Кобилецький. – Львів: ПАІС, 2008. – 406 с.

43.Кобилецький М.М. Локація / М.М.Кобилецький // Енциклопедія історії України. – Т.6. – К.: Наук. думка, 2009. – С.263-265.

44.Кобилецький М.М. Магдебурзьке право і його застосування в Україні (XIV- перша половина XIX ст.): автореф. дис... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 (Львівський нац. ун-т ім. І.Франка) / М.М.Кобилецький. – Львів, 2010. – 34 с.

45. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні / М.М.Кобилецький // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. - № 3. – С.33-36.

46.Кравченко В.В. Д.И.Багалий: Научная и общественно-политическая деятельность / В.В.Кравченко. – Харьков: Основа, 1990. – 211 с.

47.Крижановська О.О., Крижановський О.П. Історія Середніх віків: Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя. Курс лекцій: Навч. посібник /О.О.Крижановська, О.П.Крижановський.–К.: Либідь, 2006.– 368 с.

48.Кульчицький В.С. Магдебурзьке право / В.С.Кульчицький // Радянська енциклопедія історії України. – Т.3. – К.: УРЕ, 1971. – С.64-65.

49.Купчицький О.А. Акти земські та гродські / О.А.Купчицький // Енциклопедія історії України. – Т.1. – К.: Наук. думка, 2003. – С.59-60.

50.Макаров Ю. Від Магдебургу до Майдану / Ю.Макаров // Український тиждень. – 2014. - № 47(367). – С.32.

51.Музиченко П.П. Магдебурзьке право в Україні / П.П.Музиченко // Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т.3. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.», 2003. – С.543-544.

- 52.Р.М. Магдебурзьке право / М.Р. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевид. в Укр. – Т.4. – Львів: НТШ, 1994. – С.1427-1429.
- 53.Рибалка І.К. Історія України. – Ч.1. / І.К.Рибалка. – Харків: Основа, 1995. – 446 с.
- 54.Сас П.М. Деякі особливості міського самоврядування на Україні в XV-XVI ст. / П.М.Сас // Укр. істор. журнал. – 1982. - № 9. – С.63-71.
- 55.Сидоренко О.Ф. Право складу / О.Ф.Сидоренко // Енциклопедія історії України. – Т.8. – К.: Наук. думка, 2011. – С.479.
- 56.Усенко І.Б. Магдебурзьке право / І.Б.Усенко // Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т.3. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.», 2003. – С.542-543.
- 57.Усенко І.Б. Хелминське право / І.Б.Усенко // Енциклопедія історії України. – Т.10. – К.: Наук. думка, 2014. – С.368-369.
58. Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії ХІХ ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії / В. Шандра // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Відп. ред. О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – С. 10-26.
59. Шандра В. Від ліквідації залишків магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть ХVІІІ – початок 1860-х років) / В. Шандра // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Відп. ред. О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – С. 28-76.
- 60.Шевченко О.О., Самохвалов В.О. Історія держава і права України: Курс лекцій / За ред. В.Г.Гончаренка. – К.: Вентурі, 1996. – 288 с.
- 61.Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

62.Яковлів А. Історія джерел українського права / А.Яковлів // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевид. в Укр. – К.: НАН України, 1995. – С.633-636.

Електронні ресурси

63.Гошко Т. Магдебурзьке право Львова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ji.lviv.ua/n29tekst/hoshko.html.

64.Пам'ятник Магдебурзькому праву (Київ). - [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://uk.wikipedia.org/wiki>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Грамота польського короля Сигізмунда I, яка підтверджувала місту Володимирі магдебурзьке право (17 липня 1509 р.) [Витяг].

Сповідіємо цим нашим листом всім, хто на нього гляне або почує, як його будуть читати, нинішнім і тим, хто буде в майбутньому, кому потреба буде про це знати. Били нам чолом: війт, бургомістри, радники і всі міщани нашого міста Володимира, поклали перед нами три листи, на пергаменті писані, отця нашого, славно пам'яті Жигмонта, його милості короля. Одним листом його королівська милість, відповідно до надання предків наших – королів і великих князів, і їх листів благоволив підтвердити їм право магдебурзьке, що мають вони за магдебурзьким правом між собою судитися і радитися, а старости володимирські й інші урядовці в те їх магдебурзьке право вступатися не повинні і не мають права перебирати з них на себе право судити їх або брати за руки, коли який-небудь землянин або слуга старостин, посварившись із міщанином, положив би. Крім цього, його пресвітла милість, отець наш, велів їм приходячих вільних людей в місті тамтешньому осаджувати. А другим листом його милість король Жикгімонт, отець наш, благоволив їм дати і дозволити таке в Володимирі помірне: з кожної маци по пеняю, мостове гостя – від воза по пів гроша брати. І ці пенязі на оборону міста відвідати їм велів. І третім листом своїм його ж королівська милість, отець наш, писаним до маршалка земля Волинського князя Андрія Олександровича Сангушковича і до старости володимирського князя Федора, до сина свого і до інших, що потім ще будуть, старост володимирських благоволив дати їм уставу, як вони по відношенню до панів старост тамтешніх, а панове старости і урядовці службовці по відношенню до них поводитися мають. І дядько наш Олександр, його

милість король, дав їм право в листі його милості (записане) в двох милях вище тамтешнього міста Володимира дерево на будівлі і на дрова, крім гаїв, бортного дерева, чого вони і до цього часу спокійно вживають... І били нам чолом, щоб ми їм відповідно до цих приклеїв отця нашого і дядька це право підтвердили нашим привілеєм. То ми, вислухавши ті привілеї отця і брата нашого, в цьому їм ласку нашу вчинили. І те магдебурзьке право ми підтверджуємо цим привілеєм: мають вони тепер на підставі того свого права судитися і радитися відповідно до звичаю положень магдебурзького права, як і по інших містах наших. А намісники володимирські й інші урядовці наші не мають у те їх право втручатися без нашої волі...

Джерело: 1.